

Г.К. Мырзахмет¹ , Г.Б. Алпысбаева² , Д.И. Данабекова²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан;

²М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

(E-mail: gala_19.80@mail.ru; alinur180815@mail.ru; dinara.danabekova@inbox.ru)

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымының бастаулары мен қазіргі қоғамдағы рөлі (тарихи талдау)

Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі уақытта Қазақстанның рухани, мәдени мұрасына, сондай-ақ рухани өмірдің тарихы мен қазіргі заманғы мәселелеріне қоғамдық және ғылыми назардың тұрақты өсуімен байланысты. Сондықтан, мақалада Қазақстанда исламның таралу тарихы қарастырылған, мұсылман дінбасыларының қызметі және қазақтардың діни, рухани дүниетанымының ерекшелігіне талдау жасалған. Мақала авторлары қазақтардың діни және рухани өмірінің өзіндік, этникалық ерекшеліктерін және оған шаруашылық-тұрмыстық факторлардың әсерін ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қазақтардың дүниетанымы, дін, ислам, рухани өмір, қазақ қоғамы, мәдени мұра, мәдениет.

Kipicne

Дін — қоғамдық сананың ең күрделі түрлерінің бірі. Ол адамның пайда болуымен бірге пайда болды және біртіндеп қоғам дамыған сайын өзгерді. Дін салыстырмалы түрде тұрақты және консервативті құбылыс болғанына қарамастан, ол қоғамдық өмірдің өзгеретін жағдайларына бейімделеді. Егер діннің сыртқы қабығы өзінің бастапқы түрінде сақталса, онда ол сана саласында айтарлықтай өзгерістерге ұшырады.

Кез келген бір халықтың діні, наным-сенімдері мен дүниетанымы оның тарихына, рухани-мәдени, саяси өміріне үлкен әсер ететін фактор болып саналады. Өзімізге белгілі, қазақ халқының түркілік дәуірінен бастап бір тұтас халық болып қалыптасып, дамуына дейінгі аралықта өзіндік дүниетаным жүйесінде ұстанған діни сенімдері және көзқарастары қазіргі кезеңде де жоғалып кетпей, өзінің жалғасын тауып, исламдық дәстүрдің қалыптасуына ықпал етті. Әрине, дін — бұл адамзат баласы жаратылғалы бері дүниеге келген өшпес шындық, ақиқат және рухани мәдениеттің бөлігі әрі дүниетанымның тарихи нысаны болып табылады. Мәдениет пен өркениеттің түрлі институттары түгел дерлік діни нанымнан туындағаны, өрбігені шындық. Осы себептен, дінді зерттеу, діннің болмысы мен тарихын, негізгі ұстанымдарының қоғамның дамуына тигізген ықпалын зерттеу қазіргі кезеңде күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Бүгінгі күнде отандық тарих ғылымында қазақтардың ата-тегін, тарихын, дінін және рухани дүниетанымын зерттеуге деген қажеттілік бар. Қазақ халқының саяси, экономикалық және мәдени тұрғыдан тәуелсіздікке қол жеткізгеніне отыз жылдан астам уақыт толды. Өзімізге белгілі, тәуелсіздікке дейінгі кезеңде еліміз КСРО құрамында болып, бұл кезеңде қазақтардың діни дүниетанымының дамуына шектеулер қойылды. Мұндай шектеулерге қарамастан қазақтардың діни және рухани дүниетанымы өзінің құндылықтарын жоғалтқан жоқ.

Қазақстанның ұлттық өзін-өзі анықтауы жолына түсуіне байланысты қазақ халқының бай мұрасын зерттеу қазіргі рухани қайта өрлеу дәуірінде ерекше мәртебеге ие. Әлем мен адамды қабылдаудың тұтастығы, ақыл-ой мен жүректің бірлігі, шындық, мейірімділік пен әділеттіліктің рухани-адамгершіліктік басымдылықтары, төзімділік пен ізгі ниеттіліктің ерекше түрі — Ұлы Даланың барлық осы сабақтарын қазақ дүниетанымы өзіне сіңірді.

Зерттеу әдістері

Қазақ халқының рухани және діни дүниетанымының ерекшеліктерін анықтауда тарихилық, объективтілік және жүйелілік принциптері басшылыққа алынып, келесідей ғылыми тұрғыдан зерттеудің әдістері қолданылды: тарихи талдау және салыстырмалы талдау әдісі. Қазақтардың діни дүниетанымының дамуын және қоғамға әсерін зерттеу барысында пәнаралық тәсіл басшылыққа

алынды. Бұл тәсіл діни сана-сезімнің өзгеру тенденцияларын сипаттауға мүмкіндік тудырды. Компаративтік әдістің негізінде діни Қазақстан тарихында қалыптасқан діни бірлестіктердің және қазақ дүниетанымының ортақ белгілері мен ерекшеліктері қарастырылды. Жүйелеу әдісі діни дәстүрдің әлеуметтік-экономикалық және саяси факторларымен өзара байланысы анықталды.

Талқылау және нәтижелері

Ерте ортағасырларды Қазақстан тарихында түркі дәуірі деп те атайды. Бұл кезеңде Еуразиялық Ұлы дала түркілердің басшылығымен бірігіп, бұрын-соңды болмаған этносаралық коммуникациялық байланыс жүзеге асырылды. Түркілер Жерорта теңізі мен Тынық мұхиты арасындағы алып территорияны жайлап, Ұлы Жібек жолын қадағалап, халықтар мәдениеттерінің өзара араласуына жол ашты. Оңтүстік Сібір, Орта және Орталық Азия мен Шығыс Еуропаны мекен еткен түркі тілдес тайпаларды біріктірген Түрік қағанаты өзіне дейін өмір кешкен сақ, ғұн, қаңлы, үйсіндердің мемлекеттік дәстүрін бойына сіңіре отырып, көшпелі қоғам мен отырықшы мәдениет ерекшеліктерін біріктірген жаңа сапалық деңгейдегі мемлекет құрды. Біздің заманымыздағы I мыңжылдықтың орта шенінен бастап Ұлы даладағы этникалық-саяси жағдай өзгерді. VI ғасырдан бастап сақтардың, үйсіндердің, ғұндардың уақыты өтіп, түркі дәуірі басталды. Яғни, Тынық мұхитынан, Солтүстік Монғолия далаларынан және Алтай тауларынан, Қазақстанды басып өтіп, Қара теңіздің жағалауына дейін түрік халықтары өсіп-өркендеді. Сол кезден бастап Орталық Азияның ұлан-байтақ аумағы, соның ішінде Қазақстан да ертедегі түріктердің қуатты этникалық-мәдени қауымдастығының өресіне енді. Бұл аумақ ауқымында түрік тайпалары үшін ең белсенді тарихи орталық Алтай болды. Шамамен алғанда, б.з.б. V ғасырда Ашина әулеттік руының өмір сүруі кезінен одан әрі солтүстік-батысқа қарай қоныстанып, Оңтүстік Сібірдің көп бөлігін, Қазақстанды, Орта Азияның солтүстік және шығыс бөлігін, Еділ бойын, Шығыс Еуропаға дейін қамтыған көшпелі түріктердің негізгі көпшілігі сол жерден шыққан [1; 435]. Бұл орасан зор территорияны 30-дан астам түркі тектес тайпалар мекендеді. Бұдан біз халық санының көп болғандығын көреміз. Халық санының көптігі және дүниетанымында әлемнің төрт бұрышын игеруге деген талпынысының зор болғандығынан түркілердің ширақ қимылдап, дүние тарихында өте маңызды рөл атқаруға мүмкіндік жасады. Түркі халықтарының осы орасан зор кеңістік пен ондағы ауа райы туралы түсінігі жоғары болды. Оған себеп — олар климаттық жағдайға орай шаруашылығын жүргізді. Жат елдермен сауда-саттық жасады, мал және тауармен қатар, ой алмастырды, сол орайда өздері де игіліктерге ие болды. Жаугершілік болған кездері олардың айла-тәсілдерін, күш-қуатын бағамдады [2; 90]. Түркілердің құрыш сауытты, көк найзалы қуатты атты әскерінен көршілері үнемі сақтанып отырды. Дәстүрлі түркі дүниетанымының дәуірлеп тұрған кезінде, яғни түркі мемлекеттілігінің империялық дәрежеге жеткен тұсында, түркілер бүкіл әлемді билеуге өздерін ғана құқылы санап, оны «түркілер — Тәңірінің сүйікті жаратылысы» деген діни түсініктің аясында мойындаған [2; 171].

Түркі қағанатының құрылу қарсаңында мемлекеттің қалыптасуы мен дамуы үшін қажетті құрылым ретінде өз діни-идеологиялық жүйесі болды. Ұлы ғұн империясы ыдыраған соң бірнеше ғасырлық үзілістерден соң олардың мұрагерлері түркілер өз тарихында болып өткен мемлекеттілікті, империялық заманды аңсап, қайта қалпына келтіруге тырысты. Ғұн мемлекеті ыдырағанымен, оның мемлекеттік дәстүрлері із-түзсіз жоғалып кеткен жоқ. Түркі қағанаты ғұндар тұсында қалыптасқан көшпелілерге тән дәстүрлі мемлекеттік жүйені мұраға алды. Ұлы даладағы біртұтас мемлекеттің негізін қалаған түркі тайпаларына ғұндардың бір тіл мен мәдениетке, бірыңғай этникалық сипатқа ие тайпалармен қатар, әртүрлі этникалық, шаруашылық текке ие халықтар мекен ететін ұлан-байтақ территория ғана емес, мемлекет құрылымына негіз болған, әлі толық пісіп-жетілмеген, бірақ даму жолындағы билік жүйесі және дәстүрлі дүниетанымы қалды [2; 45]. Түркілердің алдында енді осы мұраға қалған дәстүрді жетілдіріп, дамыту міндеті тұрды. Бұл туралы С.Г. Кляшторный: «Ғұндар емес, олардың мұрагерлері — түркілер Орталық Азияға тән шаруашылық типтердің, саяси ортақтықтар мен мәдени дәстүрлердің қалыптасуына шешуші ықпал етті», – деген пікірінің жаны бар [3; 48]. Жалпы алғанда, түркілердің дүниетанымының бастауы сақтар, үйсіндер мен ғұндардың дәуірінен тарихи сабақтастықпен жалғасып келді. Түркілердің тұрмысы, ойлау мәнері, сенім-нанымдары, әлемге көзқарасы, салт-дәстүрлері Ұлы даланың өміріне сәйкес қалыптасты. Л.Н. Гумилев: «Дәстүрлі түркілік дүниетаным материалдық құндылықтардан гөрі, ата-бабалар өмірі мен олардың ерліктері туралы ұрпақтан ұрпаққа берілген рухани құндылықтарға және сөзге негізделген, сомдалған» [4; 145] деп баға береді. Байырғы түркілердің өз қолымен жазып қалдырған Орхон бойындағы Білге қаған, Күлтегін, Күлі-чор, Тоныкөк, Ел-етміш, Білге қаған ескерткіштерінің

мәтінінде Түркі қағанатының мемлекетіне, атқарушы үкіметіне, ел басқару әкімшілік жүйесіне, әскери ісіне, оның құрылымына түркілердің дүниетанымына байланысты деректер мол [5; 312].

Түркі әлемінің дәстүрлі дүниетанымы неден және қалай қалыптасты деген сауалға келсек, оны рухани мәдениеттің қалыптасуы және қайта жаңғыру құбылысымен тұтастықта қарастыру қажет. Түркілердің үлкен аймаққа еркін таралып, қоршаған ортаны жылдам игеруінің өзі олардың әлем туралы дүниетанымының кең болғандығынан екені белгілі.

Түркілердің дәстүрлі дүниетаным жүйесі мынадай негізгі ұғымдарды біріктірді: 1) Тәңірі — түркілердегі Жаратушы, жарылқаушы, бақылаушы және жауап алушы Құдай. 2) Жер-Су — түркілердің Тәңірі берген Отаны, өмір сүру кеңістігі, мекені. 3) Ұмай — әлемнің әйел бастауы, балалар мен әйелдердің жебеушісі, қолдаушысы. 4) Құт — Тәңірінің түркілермен бірге оларға арналған несібесі, үлесі, өмірлік күш-қуаты немесе қолдаушысы [2; 26]. Міне, осы негізгі наным-сенімдер мен діни ұғымдар түркі мемлекеттілігінің қалыптасуына, түркі қоғамындағы қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастарды реттеуге, Қағанаттағы ішкі-сыртқы істерді дұрыс ұйымдастыруға бағытталған іс-шаралардың шеңберін белгілеп берді [2; 26].

Осылайша, түркілердің наным-сенімдерін зерттегенімізде олардың көкке (көк культі), ата-баба аруағына (ата-баба культі, атақұлдық), аң-жануарларға (анимализм және тотемизм культтері) табынғанын, таудың аруағына (бүдүн инли, анимизм) сиынғанын т.б. айта аламыз. Л.Н. Гумилев «Көне Түріктер» атты кітабында «Түркілердің діні» атты тарауда ежелгі түріктердің әр түрлі этникалық топтардан құралғанын айта келіп, шонжарлардың көбінесе ата-баба культінде болғанын, кейбір топтардың күннің жарығына табынғанын, кейбір тайпалардың Жер-су деп аталатын жауыз тәңірлерге, ал бағзылардың тәңіршік аруақтарға табынғанын жазады. Яғни Тәңірге, Жер–Суға, Ұмайға табыну. Дала дәстүрінің жалғастығы. Жоғарыдағы көк аспан көне түрік дүниетанымының темір қазығы тәрізді. Бұл қазықты ол жоғарғы Тәңір әлемі, тіршіліктің тірегі Жер мен Су орналасқан ортаңғы әлем деп екіге бөледі. Аспанға (Тәңірге) табыну діни нанымда маңызды орын алады, бұл түсінікте де, сондықтан болар Көкке табыну түркілер арасында кең таралған. Аспан тұрғындары өздерінің қанатты арғымақтарына мініп, аспан күмбезін шарлайды, түрік қағандары да аспанға ұқсас, асқақ, оларды көкте туғандар дейді. Көне түркі жазба мұраларында былай делінеді: «Аспан менің әкем Ильтериш-қаған мен анам Ильбильге-хатунды жоғарыдан басқара отырып, оларды (халықтан) биікке көтеріп, асқақтатты» [6; 75].

Көк Аспан мен Жер–Суға табынушылықтың пайда болуын адамның табиғат алдындағы мәңгілік парыздарлығымен, оның қиындықта қолдап, аштық пен зілзаладан сақтайтын, азық-түлікпен қамтамасыз ететін ізгі құдайлар мен пір иелеріне үнемі алғыс білдіру ниетімен байланыстыруға болады. Нақты өмір шындығын түсіну адамға жәрдем беретін жоғарғы көк аспан әлемі бар екендігі туралы түсінікті қалыптастырды. Көне түркілер үшін әлемдегі ең биік шыңның Хан Тәңірі атануы да кездейсоқтық емес. Тәңірге, Жер–Суға табынудың пайда болуын адамда әуел бастан қалыптасқан ризашылық сезімдерімен байланыстыруға болады. Бұл құдайлар қарапайым тіршілік иелеріне қамқорлықпен қараған, ауыр кезеңдерде адамдарға азық-түлік сыйлаған мейірбандықтарына алғысын білдірудегі ниетінен туған еді деп есептейміз. Осындай өмірдің нақты шындығына көз жеткізу адамдарға жәрдемдесетін жоғары әлем бар деген түсінікті туғызуы да заңды еді. Ежелгі түрік әулеті өздерінің ұғымдарындағы ең биік шынды Хан Тәңірі деп атауы да кездейсоқтық болмас. Болмыстың мәнін және оның рухтық көрінісін Аспанға саю қазақ халқында көпке дейін сақталып келді. Аспанға құдыретті күшті Құдай тұрғысынан мұқият жасалынған талдау мен көшіп-қону бағытын анықтаудағы басты нысана ретінде қарастырылуы өзінің дүниетанымдық тұрғыдағы Тәңіріне табынуына ықпал етті. Бұдан шығар тұжырым «нақты аспан объектісімен оның тірі дүниенің рухани символы ретінде уағыздалуы арасында сәйкестік бар» [7] деген пікірге толығымен қосылуға болады.

С. Сыздықов, С. Қанаев, Ж. Жеңіс ежелгі түркілердің дүниетанымының мемлекеттік идеологияға негіз болып Мәңгілік Елдің түпқазығы болғанын былайша дәлелдейді: «Ортағасырлық түркі мемлекеттерінде дәстүрлі дүниетаным жан-жақты идеологиялық сипатқа ие болды. Дәстүрлі дүниетаным мемлекеттегі халық пен табиғат арасындағы қатынасты, этносаралық қарым-қатынасты, халық пен билік, билік пен мемлекет арасындағы қарым-қатынасты реттеуде идеологиялық тетік қызметін атқарды. Осы идеологиялық тетікті іске қосушы әрі біріктіруші Тәңірі сенімі болса, осы идеологиялық жүйенің мұраты түркілердің дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымымен тығыз байланысты «Мәңгі Ел» идеясы болды. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгі Ел» идеясы да мәңгі мемлекет, мәңгі халық мағынасын білдіріп, жалаң, жылтырақ идея емес, керісінше, түркілердің дүниетанымымен бекітілген, тұрақты, негізгі идея екендігін байқауға болады. Көріп

отырғанымыздай, түркілердің дәстүрлі дүниетанымы тек қана халықтың сенімі ғана емес, мемлекет пен халықты, мемлекет пен көрші елдердің арақатынасын реттейтін саяси құрылым болды. Осы көне түркілік «Мәңгі Ел» идеясын жатжерлік идеяларға тосқауыл болып, Қағанатты саяси-экономикалық тұрғыдан күшейтуге қабілетті идеологияны жетілдіріп, дамыту түркі идеологтарының негізгі міндеті болды. Бірінші Түркі қағанатының құрылуынан бастап, Қазақ хандығының гүлдену дәуірі кезеңі аралығында «айгуджы», «көлеркін», «бек», «би» деген әртүрлі атауға ие болған осы идеологтар дәстүрдің сақталуын, дамуын жіті қадағалап отырды» [2; 51] деп көрсетеді.

Еуразия өлкесінің сан ғасырлық тарихы, қазақ халқының этногенезі мен этнографиясын зерттеу барысында қазақ мәдениеті мен руханияты ислам өркениеті мен дүниесінің ажырамас бөлшегі екендігін көруге болады. Қазақстанның кең-байтақ территориясы мен Еуразия аумағын мекендеген түркі ұлыстары IX ғ. басында ислам дінін қабылдап, кейін осы территорияға иелік еткен ұлыстардың ұрпақ жалғастырған халықтары өз дүниетанымында ислам құндылықтарын дәстүрлі бағдар етіп қадір-қасиетімен біріктірген. Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезеңдерде территориямызда түрлі мемлекеттік бірлестіктер тарихында ислам ұлттық менталитеттің негізгі дінге ретінде өміршеңдік танытқандығына тарихи деректер дәлел болады. Тіпті атеизм жарияланған кеңестік отаршылдық саясат қазақ дүниетанымдағы исламды жоя алмады. Қазақ даласындағы ислам ерекшеліктерін талдауда әлі күнге дейін отандық ғалымдар арасында бір тұжырымға шынайы біріккен пікірлер аз. Ислам рухани тазалық пен құндылықтардың өзегі, адам болмысының тұтастығын қамтамасыз ете алатын пәрменді күш ретінде адамзат санасына ұялай бастағандығы ең маңызды фактор. Қазақстандағы діни жағдайды сараптау динамикасы ежелгі кезеңнен бастап кеңестік кезеңдегі уақытта қарама қайшылықты тенденциялар бар екендігін айшықтайды. Жалпы, ислам өзінің өміршеңдігін және тұрақтылығын дәлелдеді. Себебі, ежелгі түркі даласына дін ретінде енген ислам, кейін қазақ дүниетанымына мәдени негізде толыққанды енді. Халқымыздың барлық салт-дәстүрлерінің исламнан бастау алатындығы ислам құндылықтарының халықтық санада берік бекігендігінен көруге болады [8].

Ислам дінінің қазақ мәдениетіндегі орны мен тарихи ерекшеліктері жөнінде көптеген еңбектер жазылған. Солардың тақырыбымызға қатысы барына шолу жасасақ. Белгілі тарихшы, исламтанушы Назира Нұртазина өзінің «Ислам діні қазақ қоғамының, мемлекетінің, мәдениетінің идеялық, құқықтық, саяси және рухани адамгершілік фундаменті болды. Қазақ халқының дәстүрі мен мәдениетін біз көшпенділікпен байланыста дамыған көне түркі мұрасы мен бүкіл адамзат тарихына пәрменді рухани фактор болып келген ұлы ислам дінінің бір-бірімен кездесіп, байланысып, сіңісуінің заңды қорытындысы, жемісі деп бағалауымыз керек. Тарихилық пен диалектикалық ойлау тұрғысынан қарасақ, ежелгі түркі дәстүрі өзгермей, бір орында тұруы мүмкін емес еді. Ол уақыты келгенде міндетті түрде түбегейлі өзгеріске, трансформацияға ұшырап, түрленіп, руханилануы керек болды. Ислам діні арқасында түркілер қоғамы жаңа сапалық деңгейге көтеріліп, моральдық, идеологиялық, мәдени-гуманитарлық жағынан толыққанды өркениеттік негіздерді қабылдауға мүмкіндік алды» [9; 136] деп көрсетеді.

Әлемде әрбір ұлттың ғасырлар бойы жинақтаған рухани байлығы діни құндылықтармен астасып жатады. Бұл ислам құндылықтарына да байланысты. Исламның келуі — он бес ғасыр бойы әлемнің, миллиардтаған адамдарының, әртүрлі этникалық қауымдастықтың, оның ішінде қазақ этносының да тұрмыс пен салт, дүниетанымына әсер еткен күрделі тарихи құбылыс.

Ортағасырлық әдеп әдебиеті сол кезеңдегі мұсылман қоғамының білімді бөлігінің құндылықтық бағдардағы бағытын көрсетеді. Әдептер білімді және мәдениетті адамдардың біріккен образын танытатын жарқын өкілдері болып табылады. Әдеп дегеніміз — тәрбиелілік пен білімділік нормаларының бірлігі. Әдепке тек діни білім ғана емес, сондай-ақ зайырлы ғылымдар, атап айтқанда, философия, астрономия, математика, жаратылыстану, этика арнайы мінез-құлық моделін жасақтады. Осылайша ислам мәдениетіндегі құндылықтардың гуманистік бағыттылығы анық көрінді. Бұл бағыт адамдар бойында адамгершілік қасиеттерін сіңіруді негіз етті. Орта ғасырлардағы ислам мәдениетінде гуманистік құндылықтар үш аспектіде көрініс тапты. Біріншісі: діни гуманизм, адамды Алланың ең жоғары жаратылысы ретінде тану. Екіншісі: әдеп гуманизмі, жалпы адамзаттық құндылықтардың насихатталуы. Үшіншісі: Әбу-Хайн ат-Таухиди жазбаларындағы «Адам адамға қайшылық тудырады» идеясында нақты анықталған философиялық гуманизм [8; 113].

Исламның қазақ даласына енген алғашқы, әрі одан кейінгі кезеңдерінде дүниетанымдық көпқырлылығы, әсіресе, адамгершілік мәселелері адамның күнделікті тіршілігінде ғана емес, Даланың ұлы дана ойшылдарының философиялық тұжырымдарында да көрініс тапты.

Қорытынды

Осылайша, көне заманда болмыстың қай кезеңі болмасын, адамдар қандай да бір құдыретке сенуге ұмтылған. Діни немесе басқа да нанымдар адамдар сана-сезімін байлаған. Олардың ішінде: Фетишизм — табиғи заттарға табыну. Тотемизм — Тотем белгілі бір әлеуметтік топ үшін оның генеологиялық бастауы әрі желеп-жебеушісі, рәміз (символ) әрі ең басты құндылық. Магия — белгілі бір сиқырлықтың барысында болжау қабілетінің көмегімен табиғи заттар мен құбылыстарға қоғамдық өмірдің барысында, кейінірек өз мүмкіншілігімен адамдарға әсер ете білу. Анимизм — айналадағы көзге көрінбейтін заттардың тіршілік ететініне, табиғаттан тыс елестердің — жандар мен аруақтардың әрекет өмірлеріне сену. Міне, осы құбылыстарды алғашқы қоғамдық құрылыстың кезінде діни сенімдер деп, олар әр қилы және әртүрлі мәнде болады деп түсіндіреді. Солай бола тұра, оларға ортақ нәрсе — айналадағы нақты дүниенің үстінен бір күштің үстемдік етуін жоққа шығара алған жоқ.

Қазақтардың діні, дәстүрі, дүниетанымы ғасырлар бойы қалыптасып, өзара кірігіп, бөлінбес бірегей құндылыққа айналды. Ислам діні қазақ ұлтының ұлт ретінде қалыптасуына, әдеп пен құқық нормаларының орнығуына ықпал етіп, қазақ даласындағы материалдық және рухани мәдениеттің өрістеуіне жол ашты.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): [төрт томдық]. — Алматы: Атамұра, 1996. — I т. Палеолит дәуірінен соңғы орта ғасырларға дейінгі Қазақстан. — 544 б.
- 2 Сыздықов С. Мәңгілік Ел идеясы: қалыптасуы, үш негізі, тарихи сабақтастық / С. Сыздықов, С. Қанаев, Ж. Жәніс. — Астана: Фолиант, 2013. — 320 б.
- 3 Кляшторный С.Г. Имперский фон древнетюркской цивилизации / С.Г. Кляшторный // Отечественная история. — 1998. — № 1. — С. 50-53.
- 4 Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия / Л.Н. Гумилев. — Баку: Азернешр, 1990. — 245 с.
- 5 Сартқожаұлы Қ. Байырғы түріктердің мемлекеттілігі және ел басқару жүйесі / Қ. Сартқожаұлы // Қазақ мемлекеті және Еуразия кеңістігі: тарихы мен қазіргі кезең: IX Еуразиялық ғыл. форум материалдарының жин. — Астана, 2014. — 380 б.
- 6 Гумилев Л.Н. Древние Тюрки / Л.Н. Гумилев. — Москва, 1993. — 504 с.
- 7 Бернштам А.М. Социально-экономический строй Орхон-Енисейских тюрок VI-VIII веков. Восточно-Тюркский каганат и кыргызы. — Москва-Ленинград, Изд-во Академии наук СССР, 1946. — 146 с.
- 8 Оңғарбаев Е.А. Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары / Е.А. Оңғарбаев. — Алматы: Көкжиек, 2013. — 272 б.
- 9 Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи мәдениеттанулық зерттеу) / Н. Нұртазина. — Алматы: Өнер, 2002. — 208 б.

Г.К. Мырзахмет, Д.И. Алпысбаева, Г.Б. Данабекова

Религиозное, духовное мировоззрение казахов и его влияние на общество: исторический анализ

Актуальность темы исследования определяется тем, что в настоящее время наблюдается устойчивый рост общественного и научного внимания к духовному, культурному наследию Казахстана, а также к истории и современным проблемам духовной жизни. В связи с этим, в статье рассмотрена история распространения ислама в Казахстане, проанализированы деятельность мусульманского духовенства и специфика религиозного и духовного мировоззрения казахов. Авторами данной статьи раскрыты специфические, этнические черты религиозной и духовной жизни казахов и показано влияние на него хозяйственно-бытовых факторов.

Ключевые слова: история Казахстана, мировоззрение казахов, религия, ислам, духовная жизнь, казахское общество, культурное наследие, культура.

G. Myrzakhmet, D. Alpysbayeva, G. Danabekova

Religious, spiritual worldview of the Kazakhs and its influence on society: historical analysis

The relevance of the research topic is determined by the fact that at present there is a steady growth of public and scientific attention to the spiritual, cultural heritage of Kazakhstan, as well as to the history and modern problems of spiritual life. In this regard, the article examines the history of the spread of Islam in Kazakhstan, analyzes the activities of the Muslim clergy and the specifics of the religious and spiritual worldview of the Kazakhs. The authors of this article reveal the specific, ethnic features of the religious and spiritual life of the Kazakhs and the influence of economic and everyday factors on it.

Keywords: history of Kazakhstan, worldview of the Kazakhs, religion, Islam, spiritual life, Kazakh society, cultural heritage, culture.

References

- 1 (1996). Qazaqstan tarikhy (kone zamannan buginge deiin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]: I Tom. Paleolit dauirinen songy orta gasyrlarga deuingi Qazaqstan [Kazakhstan from the Paleolithic to the Late Middle Ages]. Vol. 1. (Vols. 1-4). Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 2 Syzdykov, S. (2013). Mangilik El ideiasy: qalyptasuy, ush negizi, tarikhi sabaqtastyq [The idea of the Eternal Country: formation, three foundations, historical continuity]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 3 Kliashorny, S.G. (1998). Imperskii fon drevnetiurkskoi tsivilizatsii [Imperial background of ancient Turkic civilization]. *Otechestvennaia istoriia — Domestic history, 1*, 50-53 [in Russian].
- 4 Gumilev, L.N. (1990). Tysiacheletie vokrug Kaspiia [A millennium around the Caspian Sea]. Baku: Azerneshr [in Russian].
- 5 Sartkozhauli, K. (2014). Bayirgi turikterdin memlekettiligi zhane el baskaru zhuiesi [Statehood of the ancient Turks and the system of governance of the country]. *Qazaq memleketi zhane Euraziia kenistih: tarikhi men qazirhi kezzen: IX Yeuraziialyq gylymi forum materialdarynyn zhinagy — Kazakh state and Eurasian area: history and modernity: Proceedings of the IX Eurasian Scientific Forum*. Astana [in Kazakh].
- 6 Gumilev, L.N. (1993). Drevnie Tiurki [Ancient Türks]. Moskva [in Russian].
- 7 Bernshtam, A.M. (1946). Sotsialno-ekonomicheskii stroi Orkhono-Eniceiskikh tiurok VI-VIII vekov. Vostochno-Tiurkskii kaganat i kyrgyzy [Socio-economic system of the Orkhon-Yenisei Turks of the VI-VIII centuries. The Eastern Turkic Khaganate and the Kyrgyz]. Moscow-Leningrad [in Kazakh].
- 8 Ongarbaev, E.A. (2013). Qazaq madenieti zhane islam qundylyqtary [Kazakh culture and Islamic values]. Almaty: Kokzhiiek [in Kazakh].
- 9 Nurtazina, N. (2002). Qazaq madenieti zhane islam (tarikhi madeniettanulyq zertteu) [Kazakh culture and Islam (historical and cultural research)]. Almaty: Oner [in Kazakh].

Авторлар туралы мәліметтер

Мырзахмет Ғалия — PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0001-8786-7074>

Алпысбаева Ғалия — тарих кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0003-0335-2204>

Данабекова Динара — Білім берудегі тарих және география кафедрасының аға оқытушысы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0006-7920-594X>

Information about the authors

Myrzakhmet Galia — PhD student, Akhmet Yassawi University, Turkestan, Kazakhstan;

Alpysbayeva Galia — Senior lecturer of the Department of history, Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan;

Danabekova Dinara — Senior lecturer of the Department of history and geography in Education, Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan.